

*Орловська Н. А.,
к.ю.н., доцент, доцент кафедри
кримінального права, процесу та криміналістики
Міжнародного гуманітарного університету*

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ЗАСАДНИЧИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИХ САНКЦІЙ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Анотація. У статті висвітлюються актуальні питання визначення засад формування кримінально-правових санкцій. Наголошується на доцільності розгляду справедливості як фундаментального засадничого чинника формування санкцій норм кримінального права.

Ключові слова: кримінально-правові санкції, засади формування санкцій, справедливість.

Постановка проблеми. Проблематиці формування санкцій норм права загалом та кримінально-правових норм, зокрема, завжди приділялася значна увага, адже саме санкції є основним засобом правового впливу. Невипадково кримінальне право ще називають «правом санкцій». Незважаючи на тривалість наукової розробки питань побудови санкцій, чие фундаментальне теоретико-практичне значення не підлягає сумніву, на сьогоднішній день цілісне уявлення про засадничі чинники такої побудови (не говорячи вже про будь-яку їх систему), яке б поділялося більшістю фахівців, відсутнє.

На перший погляд, це твердження не стоюється питань справедливості, адже вона традиційно сприймається як принцип побудови санкцій, тобто як обумовлене конкретним історичним періодом керівна ідея, визначена у доктрині та втілена законодавцем (прямо чи опосередковано) у кримінальному законі та спрямована на вирішення його завдань.

Аналіз останніх досліджень та виокремлення нерозв'язаних проблем. Питань розуміння справедливості та її втілення у санкціях кримінально-правових норм торкалися майже всі фахівці, які звертаються до проблем побудови санкцій, зокрема, Н. О. Гуророва, В. І. Зубкова, І. І. Карпець, С. Г. Келіна, А. П. Козлов, В. М. Кудрявцев, М. І. Хавронюк та ін. Представлені ї спеціалізовані

роботи з цього питання, наприклад, дослідження О. Ю. Буніна «Реализация принципа справедливости при установлении санкций уголовно-правовых норм».

Однак звернемо увагу на те, що якщо розглядати справедливість як принцип, можна визнати, нехай і гіпотетично, можливість закладення в санкцію при її побудові логічної протилежності справедливості — принципу несправедливості, адже, зокрема, покарання є історично мінливим не лише у своєму змісті, але і в його сприйнятті суспільством, самим покаранням [1, 19]. Відповідно до цього видається доречним поставити питання про розгляд справедливості не як принципу, а саме як фундаментального засадничого чиннику побудови санкцій у кримінальному праві.

Викладення основного матеріалу. Вважаємо, що ця проблема має принципове теоретичне значення: її вирішення надасть нового поштовху для розвитку концептів, презентованих у науці кримінального права та кримінально-правовій доктрині. Практичне значення звернення до зазначеної проблеми полягає у реалізації потреби уникнути суб'єктивізму соціального конструювання.

У загальнофілософському контексті категорія «засади» може бути інтерпретована як певне усталене понятійне ядро будь-якого об'єкта, що виражає саму його сутність, власний зміст, істотно впливає на всі необхідні сторони та зв'язки об'єкта, обумовлює відповідну їх зміну, напрямок функціонування та розвитку. Засади об'єкта не тільки належать йому, виражаючи його сутнісні характеристики, вони спочатку породжують, а потім забезпечують існування цього об'єкта. З категорією «засади» безпосередньо пов'язана категорія «обґрунтованість». Засади та обґрунтованість — це рефлексивні категорії, які позначають, відповідно,

визначальний фактор та його вплив на реальність.

Розгляд справедливості як фундаментального засадничого чинника конструювання у правовій сфері загалом та кримінально-правовій, зокрема, обумовлений тим, що, з одного боку, уявлення про неї притаманні всім без винятку соціокультурним просторам, з іншого ж, у правовій сфері вона поєднує базові категорії свободи, належного/неналежного, примусу/заохочення тощо. Одним із підтверджень такої позиції є результати досліджень в області етноправової лінгвістики. Так, правоназви більш ніж у 50 мовах народів світу у той час, коли в них почалися номінаційні процеси, пов'язані із уявленнями про явища в категоріях «справедливе-несправедливе» [2, 11-12]. Зокрема, у слов'ян споконвічно право сприймалося як сукупність природних законів справедливості та праведного світоустрою. Показовою у цьому контексті є назва ранніх правових документів — Правда (звідси — «правду написали» — уклали договір, закон).

Підтвердженням засадничої ролі справедливості при формуванні правових конструкцій є звичаєво-правовий контекст, адже звичаєве право є продуктом розвитку суспільства, а не діяльності держави. Правовий звичай, який розглядається і як форма права, і як норма права, включаючи конкретну юридичну санкцію [3, 3], більше залежить від соціокультурних факторів, аніж від його офіційного визнання органами державної влади. Як зазначав Цицерон, із природжених уявлень виникає звичай, за погодженням усіх апробований споконвічно, потім звичай закріплюється законом, за звичаєм виконується те, що справедливо, і без санкції закону.

Кожний соціокультурний простір вибудовує свою модель справедливості, яка являє собою досить точний еталон для оцінювання ступеня відповідності певної конструкції потребам та інтересам соціуму. Ця модель справедливості означає формування колективних уявлень про справедливість, які входять у колективні стереотипи у сфері права, сформовані в історико-культурному процесі розвитку суспільства. Ці уявлення задають відносну єдність оцінок правового порядку та правових очікувань та включають три взаємообумовлених аспекти: цінності, значущі для соціуму; сприйняття соціальної шкідливості

посягань на них; відповідну реакцію на девіантну поведінку.

Традиційно проблематика справедливості у кримінально-правовій сфері здебільшого зводиться до питання про справедливість покарання як відплати. Однак доречно зазначити, що процес відплати як такий не може бути ототожнений із карою, адже навіть у старовинному суспільстві під час конфліктів найбільш гостро поставала проблема примирення сторін. Із перемовин про примирення виникло примирне право, яке склало основний зміст архаїчного права. Пізніше саме на цьому фундаменті відбулося становлення кримінально-правових норм [4, 65]. Не можна нівелювати й значення релігійної складової, що в історичній ретроспективі відіграла дуже вагомий роль у формуванні відповідних стереотипів мислення та поведінки у кримінально-правовій сфері. Релігійна складова припускала особливе розуміння відплати, надаючи йому глибокий екзистенціальний зміст, при цьому не нівелюючи благо соціуму.

Таким чином, було б перебільшенням вважати, що в історичній ретроспективі справедливість у кримінально-правовій сфері завжди співвідносилася виключно із примусово-каральним впливом на осіб, які вступили у конфлікт із кримінальним законом.

У свою чергу, в сучасному кримінальному праві проблематика покарання найчастіше передбачає звертання до поняття справедливості у двох площинах:

— у плані особливої мети покарання, пов'язаної з відновленням справедливості (соціальної справедливості — наприклад, ч. 2 ст. 43 КК РФ);

— у плані характеристик процесу призначення та виконання покарання.

Зокрема, відновлення соціальної справедливості розкривається через цілий ряд понять. Так, саме покарання служить відновленню порушених у результаті вчинення злочину прав і свобод потерпілого, тобто в остаточному підсумку, відновленню справедливості. У цьому сенсі вважається, що відновний характер мають майнові покарання, наприклад, штраф, конфіскація майна [5, 62]. Крім цього, відновлення соціальної справедливості опосередковується домірністю злочину та покарання, суспільною свідомістю тощо, також воно значною мірою відноситься до застосування

покарання на стадіях призначення або його застосування з випробуванням. Зазначена мета пов'язується також з ефективністю виконання покарань.

У зв'язку із цим перший аспект відновлення соціальної справедливості — це взаємозв'язок і максимальна домірність суспільної небезпеки та тяжкості злочину, особистості винного та покарання. Однак тут слід зазначити, що даний аспект не може пов'язуватися з нормативною фіксацією відновлення соціальної справедливості як мети покарання. Незважаючи на відсутність у КК України вказівки на таку мету, у рішенні Конституційного Суду України від 2 листопада 2004 р. (справа про призначення судом більш м'якого покарання) прямо вказується, що категорія справедливості стосовно конкретної особи означає справедливе співвідношення покарання із тяжкістю та обставинами вчиненого, а також особистістю винного. У цьому ж контексті необхідно відзначити й позицію Верховного Суду України, заявлену у постанові № 7 від 23.10.2003 р. (в редакції від 6.11.2009 р.) «Про практику призначення судами кримінального покарання»: справедливість реалізується за допомогою дотримання загальних засад призначення покарання. Призначення покарання означає врахування ступеня тяжкості вчиненого злочину, даних про особу винного, обставин, які обтяжують та пом'якшують покарання, що надає можливості призначити особі таке покарання, що є необхідним і достатнім для виправлення засудженого та попередження нових злочинів.

Другий аспект полягає у врахуванні інтересів потерпілої сторони: покарання, яке призначається винному, має породити у потерпілого почуття неминучості покарання та справедливості; третій аспект справедливості передбачає констатацію неминучості покарання [5, 61, 68, 69, 70].

Поряд із цим у літературі представлені й інші думки, що акцентують увагу як на сфері процесів і відносин, пов'язаних з відновленням соціальної справедливості, так і на обсязі даного поняття. Наприклад, Ю. М. Ткачевський вважає, що відновлення соціальної справедливості повинно включати й ресоціалізацію засудженого [6, 25]. У свою чергу, С. А. Галактіонов пов'язує відновлення соціальної справедливості винятково з

відшкодуванням або компенсацією шкоди потерпілому від злочинів. На його думку, відновний характер соціальної справедливості проявляється у випадку відшкодування майнової або матеріальної шкоди. У разі заподіяння фізичної шкоди, яка, як правило, підлягає відшкодуванню тільки частково, відновлення справедливості має компенсаційний характер [7, 8-9]. У цей же час, на думку В. І. Зубкової, «відновні» та «компенсаційні» заходи можуть лише відшкодувати збиток (шкоду), заподіяний у результаті злочину, але відновити соціальну справедливість порушених злочинних інтересів особи, суспільства, держави не можуть [5, 65].

Щодо розуміння справедливості при визначеності покарання сукупністю вимог, обумовлених відповідністю особи винного та об'єктивних характеристик діяння, була навіть висловлена пропозиція відмовитися від поняття «справедливість» та оперувати терміном «адекватність» (у сенсі відповідності покарання певним вимогам, критеріям), адже справедливість стосується більше морально-етичних категорій і пов'язана із суб'єктивним сприйняттям [8, 3].

Однак пов'язувати аналіз справедливості винятково з покаранням означає істотно звужувати спектр можливостей кримінального закону в рішенні поставлених перед ним завдань. У зв'язку із цим можна говорити про те, що не тільки покарання, але й примусові заходи кримінально-правового впливу, що включаються до змісту санкцій, а також відповідні заходи заохочення можуть підлягати розгляду з погляду відновлення соціальної справедливості.

Проблематика відновного потенціалу справедливості не може обмежуватися (повністю або переважно) питаннями відшкодування або компенсації шкоди потерпілому від злочинів. У цьому сенсі варто виходити з того, що відновлення справедливості — це не тільки індивідуальні почуття учасників кримінально-правового конфлікту, але й відображення завдання щодо відновлення цілісності суспільства. Зокрема, ресоціалізація, соціальна реабілітація, соціальна та професійна реадaptaція засудженого прямо зазначені в кримінальних законах ряду європейських держав як самостійна мета покарання [9, 15]. Крім цього, розгляд відновного потенціалу справедливості щодо задоволення інтересів потерпілого фактично

виводить за межі дискурсу ті діяння, де немає можливості визнати жертву злочину потерпілим.

При цьому слід звернути увагу на те, що недоречно наголошувати на неминучості покарання, адже навіть невідворотність відповідальності є лише презумпцією [10]. Викликає сумнів і теза, що неминучість покарання є актуальною для потерпілого з погляду відновлення соціальної справедливості.

Думка про суб'єктивність категорії «справедливість» видається дещо перебільшеною. Оскільки мова йде про встановлення домірності ряду обставин один одному, то, як будь-яке оцінне судження, рішення цього питання не буде позбавлене суб'єктивності, яким би поняттям не оперували суб'єкти оцінювання.

Таким чином, дискурс із питань справедливості покарання (його цілей, призначення, реалізації тощо) слід вважати окремим випадком дискурсу про справедливість санкцій.

На підставі всього викладеного сформулюємо **висновки**:

1. Справедливість — це один із базових соціокультурних феноменів у сфері права, вона втілюється в колективних уявленнях про справедливість (стереотипах мислення та поведінки); колективні уявлення про справедливість включають сприйняття значущості суспільних цінностей, соціальної шкідливості посягань на них, реакцію на девіантну поведінку, втілені в соціокультурних стереотипах мислення та поведінки.

2. Справедливість виступає фундаментальним засадничим чинником соціального конструювання у правовій сфері; відповідно до цього колективні уявлення про справедливість доцільно розглядати у площині фундаментального обґрунтування кримінально-правових санкцій.

3. Дискурс про справедливість має передбачати аналіз всіх заходів кримінально-правового впливу, які включаються до змісту санкцій, а не лише покарання.

Література:

1. Арямов А. А. Общетеоретические основы учения об уголовном наказании : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А. А. Арямов ; Санкт-Петербургский ун-т МВД РФ. — СПб, 2004. — 50 с.

2. Дудаш Т. І. Праворозуміння: герменевтичне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень» / Т. І. Дудаш ; Львів. націон. ун-т ім. Івана Франка. — Л., 2008. — 19 с.

3. Васянович О. А. Правовий звичай як форма права у сучасних правових системах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права, історія політичних і правових учень» / О. А. Васянович ; Націон. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2010. — 17 с.

4. Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии : монография / Ю. Н. Оборотов. — О. : Юрид. л-ра, 2001. — 160 с.

5. Зубкова В. И. Восстановление социальной справедливости — одна из целей уголовного наказания / В. И. Зубкова // Вестник МГУ. — Сер. 11. Право. — 2003. — № 1. — С. 59-71.

6. Ткачевский Ю. М. Новое в уголовно-исполнительном праве: Закон «Об учреждениях и органах, исполняющих уголовное наказание в виде лишения свободы» от 21 июля 1993 г. / Ю. М. Ткачевский // Вестник Московского университета. — 1995. — № 1. — С. 19-27.

7. Галактионов С. А. Принцип справедливости: уголовно-правовой аспект : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / С. А. Галактионов ; Академия права и управл. Мин. юст. РФ. — Рязань, 2004. — 24 с.

8. Махінчук В. М. Адекватність кримінального покарання як філософсько-правова проблема : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. М. Махінчук ; Націон. акад. внутрішн. справ України. — К., 2002. — 20 с.

9. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право» / М. І. Хавронюк ; Київський нац. ун-т внутрішн. справ. — К., 2007. — 36 с.

10. Коломієць Ю. Ю. Невідворотність кримінальної відповідальності : правова природа та зміст: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / Ю. Ю. Коломієць ; Одес. націон. юрид. академія. — О., 2005. — 205 с.

Орловская Н. А. Справедливость как обосновывающий фактор формирования уголовно-правовых санкций: постановка проблемы

Аннотация. В статье освещаются актуальные вопросы определения оснований формирования уголовно-правовых санкций. Обозначается целесообразность рассмотрения справедливости как фундаментального обосновывающего фактора формирования санкций норм уголовного права.

Ключевые слова: уголовно-правовые санкции, основания формирования санкций, справедливость.

Orlovska N.A. Justice as a Basis of Criminal Sanctions Construction: Problem Statement

Summary. The article is devoted to the most actual aspects of criminal law sanctions principles construction, being addressed to necessity of justice understanding as a fundamental basis for that.

Keywords: criminal sanctions, bases of criminal sanctions' construction, justice.